१

वैदिकवाङ्मयस्य वैलक्षण्यं वेदप्रामाण्यविमर्शः च

345sk01

प्रस्तावना-

अस्माकं वैदिकवाङ्मयम् विलक्षणम् वर्तते। लौकिककाव्यस्य अपेक्षया वैदिकं काव्यं विदुषां मनसि अधिकम् आह्लादं जनयति। वैदिककाव्यस्य विषये विदुषां मनसि कोऽपि सन्देहः नास्ति। वैदिकाः ऋषयः मनोगतानां भावानां प्रकटने पटव आसन्। वस्तुतस्तु वेदाः अपौरुषेया इति आस्तिकानां मतम्। ऋषयः केवलं मन्त्राणि दृष्टवन्तः न तु कृतवन्तः। वेदे काव्यत्वं स्वतः एव वर्तते। किन्तु ऋषीणां मुखादेव प्रथमतया तेषां प्रकाशः अभवत् इति ऋषीणां कवित्वम्। वैदिकमन्त्रेषु विविधरसाः स्फुटाः वर्तन्ते। उपमादीनाम् अलङ्काराणाम् अवतारणा वैदिककाले एव अभवत्। वैदिकवाङ्मये अलङ्काराणाम् उपयोगः व्यर्थः नास्ति। यतो हि एभिः अलङ्कारैः नैके सूक्ष्मार्थाः प्रकाशिताः अभवन्। कविषु श्रेष्ठः कविः भवति वैदिकः ऋषिः। वैदिकमन्त्रेषु प्रकृतेः अपि मनोहरं वर्णनं प्राप्यते। इमान् विषयान् वयम् अस्मिन् पाठे पठामः। अपि च अत्र वयं वेदस्य प्रामाण्यविषये आलोचनां कुर्मः।

उद्देश्यानि-

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- वैदिकवाङ्मयस्य विलक्षणताम् अधिगमिष्यति।
- वेदेषु रसस्य विधानं कथं भवति इति बोद्धुं शक्नुयात्।
- वैदिकानाम् ऋषीणां कवित्वविषये ज्ञास्यति
- वेदे अलंकाराणाम् उपयोगः कथम् अस्ति इति अवगच्छेत्।
- वेदे सौन्दर्यपरिकल्पनं कथम् अस्ति तद्विषये ज्ञातुं समर्थः भवेत्।
- वेदस्य प्रामाण्यविषये जानीयात्।

१.१) भूमिका

लौकिककाव्यादिभ्यः वैदिकवाङ्मयस्य विलक्षणता विद्यते। इयं च विलक्षणता वेदस्य पद्येषु गद्येषु च प्रकाशिता। यद्यपि लौकिकानि काव्यानि बहूनि सन्ति तथापि विद्वांसः वैदिकवाङ्मये एव अधिकम् आह्लादं प्राप्नुवन्ति। निखिलेषु काव्येषु वैदिकं काव्यम् एव प्रथमम् इति विदुषां मतम्। लौकिककाव्यानां स्थानं तु वैदिककाव्यात् परमेव विद्यते। वेदे मिथिलादिनगरीणाम् अतीव रमणीयं वर्णनं वर्तते। यथा तत्र वृत्रासुरस्य विकटरूपस्य वर्णनं प्राप्यते तथा देवासुरसङ्ग्रामस्य अपि वर्णनं लभ्यते। एतानि वर्णनानि पाठकानां मनःसु आनन्दं जनयन्ति।

वैदिकाः ऋषयः मनोगतभावान् सम्यक् प्रकटितवन्तः। मनोगतभावानां सुन्दरतया प्रकटनाय अलङ्काराः आवश्यकाः भवन्ति। ऋषयः अपि स्थाने स्थाने मनोगतभावानां प्रकटने अलङ्कारप्रयोगं कृतवन्तः। वैदिकमन्त्रेषु अपि बहुशः अलङ्काराः प्राप्यन्ते। काव्यसंसारे कविता यावती प्राचीना वर्तते उपमालङ्कारः अपि तावान् एव प्राचीनः वर्तते। कविः यत्र कुत्रापि अलङ्काराणां व्यवहारं न करोति। प्रसङ्गानुसारम् एव तेन अलङ्काराणां व्यवहारः क्रियते। तेषां प्रयोगेण च स बहु दुर्बोध्यम् अपि विषयं स्वल्पैः एव पदैः अतीव सरलतया प्रकटयति। वैदिकवाङ्मये अर्थप्रतिपादनाय अलङ्काराणां प्रयोजनं विद्यते। यथा चन्द्रः घनान्धकारेण आच्छन्नां रात्रिम् आलोकितां करोति, तद्वत् अलङ्कारैः वैदिकवाङ्मयस्य दुरवगम्याः विषयाः बोधगम्याः भवन्ति। तत्र अनुप्रासः उपमा उत्प्रेक्षा दृष्टान्तः अर्थान्तरन्यासः इत्यादयः अलङ्काराः स्थाने स्थाने समुपलभ्यन्ते।

वैदिकवाङ्मये अलङ्काराणां प्रयोगेण रसः एव प्रतिपादितः। समुचिते सन्दर्भे इमे अलङ्काराः काव्यशोभां नितराम् अभिवर्धयन्ति। कविः स्वानुभवं सहृदयहृदयपर्यन्तं सरलतया सम्प्रेषयितुं तदनुरूपं अलङ्कारादियुक्तं वाक्यं व्यवहरति। वयम् एवंविधस्य काव्ययुगस्य कल्पनाम् अपि कर्तुं न शक्नुमः यत्र उपमादयः अलङ्काराः न प्रयुक्ताः।

वैदिकसूक्तेषु नानादेवतानां यज्ञं प्रति समागमनाय पार्थिवसुखस्य सम्पादनाय आध्यात्मिकभावस्य उन्मेषणाय च बहुविधेषु छन्दःसु प्रार्थना कृता अस्ति। प्रार्थनाऽवसरे कविः तासां पवित्रभावानां भव्यरूपाणां च सम्यग् वर्णनं कृतवान्। व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि च तत्र विद्यन्ते। वैदिकर्षयः उच्चविचारान् कर्तुं समर्थः आसीत्। कलारहितं जीवनं तेभ्यः न रोचते स्म। स कलासु कुशलं जीवनं द्रष्टुम् इष्टवन्तः। तेषां मते तदेव जीवनं भवति यस्मिन् कलाः तिष्ठन्ति। वेदः अपि जीवनं कलायुक्तं भवेत् इति सम्भावयति। वेदवेदाङ्गेषु क्वचित् उषाविषयकेषु मन्त्रेषु सौन्दर्यभावना अधिकतया दृश्यते। क्वचित् च इन्द्रविषयकमन्त्रेषु तेजस्वितायाः प्राचुर्यं परिलक्ष्यते। यथा अग्नेः रूपवर्णनप्रसङ्गे स्वभावोक्त्यलंकारः प्रयुज्यते तथा वरुणस्तुतौ हृद्गतकोमलभावानां माधुर्यगुणस्य च प्रकाशः वर्तते। **"उतत्वः पश्यन् न ददर्श वाचं, जायेव पत्ये उषती सुवासा", "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया"** इत्यादीनि अनेकानि वाक्यानि वेदेषु सन्ति। एतेषां वाक्यानाम् अभिप्रायं साहित्यशास्त्रेषु अनभिज्ञः ज्ञातुं न प्रभवति। एवं यो जनः साहित्यशास्त्रं न जानाति स व्यञ्जनया प्रतिपाद्यमानान् वैदिकार्थान् ज्ञातुं न शक्नोति। अनेन प्रकारेण वैदिकमन्त्रेषु काव्यस्य गुणाः भूयशः दृश्यन्ते येषां ज्ञानं वैदिकमन्त्राणाम्

अर्थावगमने अत्यन्तमावश्यकम् अस्ति। तन्मयतायाः अनन्यतायाः च उत्कृष्टं वैशिष्ट्यं वेदेषु समुपलभ्यते। वेदेषु एव भावानां सहजा सरला च अभिव्यक्तिः अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. उपमा काव्यसंसारे कियती प्राचीना।

२. मनोगतभावानां प्रकाशाय के आवश्यकाः भवन्ति।

३. केषाञ्चित् अलङ्काराणां नामानि लिखन्तु।

४. कलारहितं जीवनं केभ्यः न रोचते।

५. साहित्यशास्त्रेषु अनभिज्ञः किं ज्ञातुं न प्रभवति।

१.२) रसविधानम्

ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु अनेके रसा वर्तन्ते। अतः ते मन्त्राः अस्माकं मनसः प्रधानम् आकर्षणम् अस्ति। वैदिकर्षीणां मनोगतभावानां सरलनिदर्शनम् एतेषु मन्त्रेषु समुपलभ्यते। ऋङ्मन्त्रेषु इन्द्रस्तुतौ वीररसस्य सम्यग् अभिव्यक्तिः जाता। दाशरात्रसूक्ते महर्षिः वसिष्ठः राज्ञः दिवोदासस्य तथा तस्य प्रतिपक्षिणां मध्ये यः सङ्घर्षः अभवत् तस्य सुष्ठु वर्णनं कृतवान्।

गृत्समदर्षिः अनेकासु स्तुतिषु वीररसम् आश्रित्य इन्द्रस्य वर्णनम् अकरोत्। यथा -

'यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासोऽयं युध्यमाना अवसे हवन्ते।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः॥

(ऋग्वेदे २/१२/९)

अस्य मन्त्रस्य अयम् अर्थः - इन्द्रं विना न कोऽपि मानवो विजयं प्राप्नोति। योद्धारः आत्मरक्षार्थं तम् एव आह्वयन्ति। निखिलेषु देवेषु असौ इन्द्रः श्रेष्ठतमः अस्ति। किन्तु ये इन्द्रपदस्य प्राप्तये कठोरसाधनां कुर्वन्ति स तेषां सङ्कल्पभङ्गं करोति। इन्द्रो हि शौर्यस्य वीर्यस्य च प्रतीकः। अत्र इन्द्रस्य माहात्म्यवर्णने वीररसः स्फुटः वर्तते।

इत्थं सर्वत्र स्थितानां भावानाम् अभिव्यक्तिः कविना समुचितेन प्रशंसनीयेन च प्रकारेण कृता अस्ति। कवेः लेखनी प्रभूतबलशालिनी भवति। अतः तस्य प्रत्येकं पदं बहून् अर्थान् प्रकाशयति। अत एव एतस्मात् श्लोकात् काव्यसौन्दर्यम्, ओजसः छटा, रीतेः प्रकर्षः, पूर्णोपमा इत्यादीनि पाठकानां चेतांसि युगपत् आकर्षन्ति। ऋषेः सर्वे प्रयासाः अत्र वीररसम् एव परिपोषयन्ति।

सौन्दर्यम् एव काव्यस्य 'रस' इति विद्वांसः अपि स्वीकुर्वन्ति। कविः तम् एव रसं साधयितुं काव्यं रचयति। सः रसः शृङ्गारकरुणादिभेदेन नवविधः। नवसु अपि रसेषु शृङ्गारो नाम रसो रसराज इति सर्वे

अपि साहित्यशास्त्रज्ञाः वदन्ति। यथा शृङ्गाररसः अस्माकं मनः मोदयितुं शक्नोति तथा अन्ये रसाः कर्तुं न प्रभवन्ति। अतः सः रसेषु श्रेष्ठतमः अस्ति। स शृङ्गाररसः संभोगशृङ्गारः विप्रलम्भशृङ्गारः इति भेदेन द्विविधः वर्तते। एतयोः मध्ये विप्रलम्भशृङ्गारः मधुरतरः। तत्र मनः काव्यप्रतिपाद्यविषयेषु अनायासेनैव लग्नं भवति। तस्मात् उत्तमः मधुरतमः च कोपि रसः न प्राप्यते।

ऋग्वेदस्य अनेकेषु सूक्तेषु शृङ्गाररसस्य उल्लेखः प्राप्यते। तत्र एकस्मिन् सूक्ते पुरूरवा-उर्वश्योः प्रणयप्रसङ्गे विरहपीडितस्य नायकस्य कथने विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य सङ्केतः प्राप्यते-

'इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः।

अवीरे क्रतौ विदविधुवन्नोरा न मायुं चितयन्तः धुनयः।।'

शृङ्गाररसाभासस्य अपि सङ्केतः यमयमीसूक्ते (१०/१०) उपलब्धो भवति। यत्र यमी स्वभ्रातुः यमस्य समीपं गत्वा सङ्गमार्थं प्रार्थनां करोति। यमः तु तस्याः प्रलोभनेन न आकृष्टः।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. दाशरात्रसूक्ते केन राज्ञः दिवोदासस्य तथा तेषां प्रतिपक्षिणां सङ्घर्षस्य सुष्ठु वर्णनं कृतम्।

७. क ऋषिः अनेकासु स्तुतिषु वीररसम् आश्रित्य इन्द्रस्य वर्णनं कृतवान्।

८. कं विना न कोऽपि मानवो विजयं प्राप्नोति।

९. शौर्यस्य वीर्यस्य च प्रतीकः कः अस्ति।

१०. कविः किं साधयितुं काव्यं करोति।

११. नवसु अपि रसेषु कं रसं रसराजरूपेण सर्वे अपि साहित्यशास्त्रज्ञाः विदन्ति।

१२. शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ कौ।

१३. शृङ्गारस्य द्वयोः भेदयोः मध्ये कः शृङ्गारः मधुरतरः।

१४. शृङ्गाराभासस्य सङ्केतः कुत्र उपलब्धो भवति।

१.३) अलंकारविधानम्

ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु अलङ्काराणां प्राचुर्यं परिलक्ष्यते। एते अलङ्काराः स्वतः आविर्भूताः सन्ति। वैदिकेषु अलङ्कारेषु यत्सौष्ठवं यत्पाटवं यत् च आर्जवं दृश्यते तद् अन्यत्र न प्राप्यते। वैदिकः ऋषिः कविषु श्रेष्ठः कविः अस्ति। सः प्रेम्णः परमोपासकः महान् भावुकः सौन्दर्यप्रियेषु शिरोमणिः च वर्तते। अतः सर्वस्य अपि जगतः ज्ञानं तस्य अस्ति। अलङ्काराः सौन्दर्यस्य प्रकटीकरणे अपि पटवः वर्तन्ते। एते अलङ्काराः कविकथनं प्रभावशालि कर्तुं, विषयान् रमणीयतया प्रतिपादयितुं, हृदयगतभावं च प्रकाशयितुं

सर्वथा समर्थाः सन्ति। रूपकं तु वेदस्य एकः प्रशंसनीयः प्रसिद्धः च अलङ्कारः अस्ति। वेदानां शैली एव रूपकमयी वर्तते। सुष्ठूनाम् उपमानानां सम्यक् आलोचनम् अत्र विहितं वर्तते। अन्येषु अलङ्कारेषु अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य व्यतिरेकालङ्कारस्य समासोक्त्यलङ्कारस्य च प्रयोगः अत्र दृश्यते। तत्र उपमालङ्कारस्य उदाहरणं यथा -

'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्ता रुगिव सनये धनानाम्।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेवः निरिणीते अप्सा।।' इति।।

अस्य मन्त्रस्य अयम् अर्थः - कदाचिद् उषा भ्रातृहीना भगिनी इव स्वदायभागं प्राप्तुं पितृस्थानीयस्य सूर्यस्य समीपम् आगच्छति। कदाचित् पतिम् अनुरञ्जयितुं सुवस्त्रस्य धारणं करोति। किञ्च कामासक्ता कामिनी इव पत्युः पुरस्तात् निजसौन्दर्यं प्रकटीकरोति।

वैदिककविः पार्श्ववर्त्तिनः पशुजीवनस्य अपि उपमानरूपेण प्रयोगं कृतवान्। सायंकाले स्वस्थानं प्रत्यागतानां गवां दृश्यम् तेषाम् अतीव प्रियम् अस्ति।

इन्द्रस्तुतौ (१/३२) आङ्गिरसहिरण्यस्तूपस्य ऋषेः इयम् उक्तिः अस्ति यत् त्वष्ट्रा निर्मितेन स्वरयुक्तवज्रेण यदा इन्द्रः पर्वताश्रितं वृत्रासुरं निहतवान् तदा रम्भणं कुर्वन्तः समागताः गावः इव जलानि समुद्रं प्रति अगच्छन्-

'अहन्नहिपवते शिश्रियाणां त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमवदग्मुरापः॥' इति।।

- ऋग्वेदः १/३२/२

सामान्यतया यः अर्थः बहुभिः पदैः वर्ण्यते, उपमालङ्कारस्य प्रयोगेण स अर्थः स्वल्पैः पदैः प्रकाशितो भवति। यथा 'वाश्रा धेनवः' इत्यनेन पदेन ऋषिः वृष्ट्या सह शब्दं कुर्वतीनां धेनुनां साम्यं प्रकटितवान्। अत्र स वेदपाठकानां पुरस्तात् झञ्झावातेन सह वृष्टिः, समुद्रं प्रति जलस्य वेगेन प्रवाहः, तस्या वृष्टेः अलङ्घनीयता चेत्यादिकं सर्वं सरसं वर्णयति।

हृदयवृत्तीनां सम्यक् प्रकटनाय वरुणसूक्तानाम् अनुशीलनं विशेषरूपेण सहायकः भवति। ऋग्वेदस्य एकस्मिन् सूक्ते (ऋग्वेदः ७/८६) स्वकीयम् आराध्यदेवं वरुणं प्रति महर्षेः वसिष्ठस्य विनम्रता प्रकटिता। तत्र ऋषिः आत्मानं पृच्छति - कदा अहं वरुणस्य मैत्रीं प्राप्स्यामि। क्रोधरहितो भूत्वा कदा वरुणः मया प्रदत्तं हविष्यं ग्रहीष्यति। कदा अहं प्रसन्नमनाः भूत्वा तस्य प्रसादं प्राप्स्यामि।

'उतस्वया तन्वा संवदे तत्कदान्वन्तर्वरुणे भुवानि।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेव कदा मृडीकं सुमना अभिख्यम्।।' इति।।

-(ऋग्वेदः ७/८६/२)

अत्र महर्षिः वशिष्ठः वरुणदेवं प्रार्थयति - हे देव! कृतद्रोहान् अपेहि। तान् द्रोहान् विरोधान् च अपह्रियताम्, ये मया स्वशरीरेण कृताः। यथा पशूनाम् अपहर्त्तारं चौरं यथा वा रज्वा बद्धं वत्सं जनाः मुक्तं कुर्वन्ति तथैव मम अपराधेन बद्धं वसिष्ठं त्वं मोचय।

'अव द्रुग्धानि पित्र्या सृज्या नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः।

अव राजन् पशुतृपं न वायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम्।।' इति।।

- (ऋग्वेदः ७/८६/५)

अस्मिन् सूक्ते आत्मसमर्पणं नम्रता दीनता अपराधस्वीकृतिः इत्यादयः भव्यभावनाः दृश्यन्ते। इदं सूक्तं तस्य वैष्णवभक्तानां वाणीं स्मारयति यत्र ते सहस्रम् अपराधान् कृत्वा अपि भगवन्तं साक्षात्कर्त्तुम् इच्छन्ति।

सूर्योदयस्य दृश्यम् अपि तस्य अतीव प्रियम् अस्ति। अस्य वर्णनं स बहून् अलङ्कारान् आश्रित्य कृतवान्। प्रभातवर्णनप्रसङ्गे सः कथयति यत् यथा कोऽपि जनः किमपि चर्म नीत्वा जलाभ्यन्तरे स्थापयति तथैव सूर्योदयात् परं तस्य किरणानि अन्धकारं निक्षिपन्ति -

'दविध्यतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः।'

(ऋग्वेदः ४/१३/४)

रूपकाणाम् अपि बाहुल्यम् ऋग्वेदस्य मन्त्रेषु उपलब्धम् अस्ति। सूर्यः आकाशस्य स्वर्णिमः मणिः अस्ति -"**दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति" इति (ऋग्वेदः ७/६३/४)**। सूर्यः ज्वलितप्रस्तरखण्डः अस्ति यदाकाशे स्थापितः - "**मध्ये दिवो निहितः पृश्नरश्मा" इति (ऋग्वेदः ५/४७/३)**। अग्निः स्वप्रभया आकाशं स्पृशति - "**धृतप्रतीको बृहता दिवि स्पृशा" इति (ऋग्वेदः ५/१/१)**। इदं स्पष्टम् एव अस्ति यद् एते मन्त्राः अतिशयोक्तिमूलकाः सन्ति। ऋग्वेदे अतिशयोक्त्याः प्रख्यातम् उदाहरणम् अस्ति। तत्र सायणानुसारं यज्ञस्य, पतञ्जल्यानुसारं शब्दस्य, राजशेखरानुसारं काव्यस्य वा स्तुतिः कृता अस्ति। तथाहि -

'चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य।

त्रिधा बद्धो बृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्याम् आविवेश।। इति।।

(ऋग्वेदः ४/५८/३)

अपरमपि उदाहरणम् अस्ति-

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभचाकशीति।।' इति।।

अस्य मन्त्रस्य अयम् अर्थः - सुपक्षधरौ सहवासिनौ समानख्यातौ द्वौ पक्षिणौ एकस्य एव वृक्षस्य उपरि स्थितौ। तयोः विहगयोः एकः सुस्वादुफलं भुङ्क्ते, अपरः तु अभुक्त्वा एव तिष्ठति। अत्र पक्षिद्वयेन जीवात्मपरमात्मानौ उपमीतौ। अत्र अतिशयोक्त्यलङ्कारः अस्ति। पक्षिद्वयस्य स्वभावः समानः नास्ति। तेन व्यतिरेकाऽलङ्कारस्य अपि गूढः सङ्केतः अत्र प्राप्यते व्यतिरेकस्य अपरम् अपि सुष्ठु उदाहरणम् ऋतचक्रस्य वर्णने प्राप्यते - 'द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वत्ति चक्रं परिधामृतस्य' इति। (ऋग्वेदः १/१६४/११)।

उपनिषत्सु अपि अनेकेषाम् अलङ्काराणां दृष्टान्ताः लभ्यन्ते। कठोपनिषदि रथस्य रूपकं शरीरम् अस्ति (१/३/३)। ऋग्वेदे ऋतुवर्णनपराः अनेके मन्त्रा प्राप्यन्ते। पर्जन्यसूक्ते (५/८३) वर्षाकालस्य अतीव नैसर्गिकं वर्णनम् अस्ति। मण्डूकसूक्ते अपि (७/१०३) वर्षाकालस्य एकं रमणीयं दृश्यं वर्णितम् अस्ति। तत्र एकस्य मण्डुकस्य शब्दं श्रुत्वा अपरः अपि टरटरायते। यथा गुरुः वेदपाठं करोति शिष्याः च तम् अनुवदन्ति तथैव अयं मण्डुकध्वनिः वर्तते -

'यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः।

सर्वं तदेषां समृधेव पर्वं यत् सुवाचो वदतनाध्यप्सु।। इति।।'

अनेन प्रकारेण अलङ्काराणां प्रभा आलोचकानां दृष्टिम् असकृत् आकर्षति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१५. वेदेषु प्रशंसनीयः अलङ्कार कः अस्ति।

१६. वेदानां शैली कथं वर्तते।

१७. ऋतुवर्णनपराः मन्त्राः कुत्र लभ्यन्ते।

१८. व्यतिरेकस्य सुष्ठु उदाहरणं कुत्र प्राप्यते।

१.४) सौन्दर्यपरिकल्पनम्

उषादेव्याः विषये यानि सूक्तानि समुपलब्धानि तेषां पर्यालोचनेन ज्ञातं भवति यद् एतानि सूक्तानि काव्यदृष्ट्या अपि सरसानि सरलानि भव्यभावपूर्णानि च सन्ति। प्रभाते सूर्यस्य किरणैः आलोकितं पूर्वाकाशं कस्य सहृदस्य हृदयं न आह्लादयति। वैदिकर्षिः तत् सौन्दर्यं प्रेम्णा एव पश्यति। तद् दिव्यरूपं दृष्ट्वा स मोहितो भवति।

कस्यचन पदार्थस्य स्वाभाविकतया यद् वर्णनं भवति तदेव वर्णनं कलायाः उत्कृष्टत्वं द्योतयति। यद्रस्किन-महोदयः उक्तवान् यत् वैदिकाः ऋषयः सम्यक् प्रकृतिवर्णनं कुर्वन्ति। प्रकृतिवर्णने उषादेव्याः सौन्दर्यकथने च तस्य निरीक्षणपाटवं सहृदयता कल्पनाशक्तिः च विशेषेण प्रकाशितानि। अनेन ज्ञातं भवति यत् शैशवात् प्रकृतिमातुः क्रोडे एव ऋषीणां क्रीडनं वर्द्धनञ्च अभवत्। अतः उषाकालस्य वर्णने प्रकृतिः तथा विराजते यथा मणिमालायां स्वर्णसूत्रं विराजते। उषा केवलं बाह्यसौन्दर्यस्य एव प्रकाशिका नास्ति प्रत्युत सा कवेः आन्तरिकसौन्दर्यम् अपि सुतरां प्रकाशयति। अत्र उषादेव्याः कोमलत्वस्य कृशाङ्गत्वस्य सितस्पर्शत्वस्य च तथा मनोरमं वर्णनं प्रदत्तं येन पाठकानां मनांसि सुतरां समुल्लसितानि भवन्ति।

वैदिकर्षेः प्रतिभा उषादेव्याः चरित्रचित्रणे सर्वथा एव कुशला। कविः अत्र उषादेव्याः यत् चरित्रं चित्रयति तत् सहृदयानां हृदये उल्लासं जनयति। अत एव कविः कथयति- 'हे प्रकाशवति उषे! त्वं कमनीया कन्या इव अत्यन्तम् आकर्षणमयी भूत्वा इष्टफलप्रदातुः सूर्यस्य समीपं गच्छसि किञ्च तत्र गत्वा दिवाकरस्य पुरस्तात् स्मितानना तरुणीव स्ववक्षःप्रदेशम् अनावृतं करोषि। तव ईदृशं रूपं कः विस्मर्तुं शक्नोति। अनावृतं वक्षःस्थलं दृष्ट्वा कः वा मानवः प्रेरणां न प्राप्नोति। तथाहि -

'कन्येव तन्वा शाशदानां एषिदेवि देवमियक्षमाणम्।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुसे विभाती।।' इति।।

- (ऋग्वेदः १/१२३/१०)

अत्र कवेः मानवीकरणस्य भावना अतिप्रबला अस्ति। अत्र उषादेव्याः कुमारीरूपस्य कल्पना वर्तते। सा च भावना स्मितवदनायाः तस्याः सुन्दरस्वरूपं प्रकटयति। युवतिकन्यायाः कल्पना तस्याः सूर्यस्य समीपे गमनम् इत्यादयः भावनाः अत्र कवेः व्यापकदृष्टित्वं ज्ञापयति।

कविः उषादेव्याः विषये अन्याः अपि कल्पनाः कृतवान्। उषा स्वप्रकाशेन संसारं तथा संस्कृतं करोति यथा कोऽपि योद्धा निजशस्त्राणां घर्षणेन तेषां संस्कारं करोति। तथाहि -

"अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून् बाधते तमो अजिरा न बोलहा।" इति॥

- (ऋग्वेदः ६/६४/३)

उषा स्वप्रकाशं तथा प्रसारयति यथा गोपाः गोचारणभूमौ स्वकीयाः गाः प्रसारयन्ति अथवा यथा काऽपि नदी स्वजलानि प्रसारयति-

"पशून्न चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्नक्षोद उर्विया व्यश्वैत।"

- (ऋग्वेदः १/९२/१२)

उषा प्रतिदिनम् उदेति इति तस्याः अमरत्वम् अपि अत्र वर्ण्यते -

"उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्य मृतस्य केतुः।"

- (ऋग्वेदः ३/६/३)

कवेः दृष्टौ उषादेव्याः गमनागमनं चक्रवत् अस्ति। येन प्रकारेण चक्रं सदा एव आवर्तितं भवति तथा उषादेवी अपि नित्यम् आवर्तनं करोति -

"सामानामर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्यावर्वृत्स्व।"

- (ऋग्वेदः ३/६/३)

पाठगतप्रश्नाः-४

१९. उषावर्णने प्रकृतिः कथं विराजते।

२०. उषादेवी स्वप्रकाशं कथं प्रसारयति।

२१. उषादेवी दिवाकरस्य पुरस्तात् गत्वा किं करोति।

१.५) प्रकृतिचित्रणम्

प्रकृतेः वर्णनं प्रकारद्वयेन भवितुम् अर्हति-

१.५.१) अनावृतं वर्णनम्

प्रकृतेः स्वतः आलम्बनत्वेन वर्णनम् अनावृतवर्णनम्। अत्र प्रकृत्याः नैसर्गिकं माधुर्यं कविहृदयम् आकृष्टं करोति तथा अनिर्वचनीयेन आनन्देन कविमानसं तोषयति।

१.५.२) अलङ्कृतवर्णनम्

अलङ्कृतवर्णने प्रकृत्याः तथा तस्याः व्यापाराणां मानवीकरणं भवति। तत्र प्रकृतिः चैतन्यप्राणिनाम् इव नानाविधकर्मणां सम्पादनं करोति। सा कदाचित् स्मितवदना कुमारी इव दर्शकानां हृदयम् आकृष्टं करोति। कदाचिद् भीषणजन्तुः इव अस्माकं हृदये भयं क्षोभं च समुत्पादयति।

उषादेव्याः वर्णने वैदिककवेः द्विविधाभावनाः प्रकाशिताः भवन्ति। पूर्वस्यां दिशि प्रभाते उषायाः स्वरूपं दृष्ट्वा वैदिककवेः हृदयम् आनन्देन पूरितं भूत्वा कथयति-

"उषो देव्यमर्त्या विभाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती।

आत्त्था वहन्तु सुयमासो अश्वाः हिण्यवर्णां पृथववाजसो ये।" इति।।

- (ऋग्वेदः ३/६१/२)

अस्य मन्त्रस्य अयम् अर्थः - हे प्रकाशमयि उषे! त्वं सुवर्णरथे आरूढा असि। त्वम् अमृतत्वं प्राप्तवती। अतः त्वं दिव्या। तव उदयकाले विहगाः श्रुतिमधुरं कलरवं कुर्वन्ति। हिरण्यवर्णाः सुशिक्षिताः सुदर्शनाः च अश्वाः पृथुबलेन त्वां वहन्तु।

अलङ्कृतवर्णनावसरे उषायाः मनोहररूपस्य व्यापारस्य च हृदयग्राहि वर्णनं प्राप्यते -

जायेव पत्या उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः। (ऋग्वेद १/१२४/७)

अत्र कविः नारीणां कोमलहृदयस्य स्पर्शं करोति। नारीजीवनं प्रेमपूर्णं भवति। प्रेम प्रकृत्याम् अपि प्राणप्रदां शक्तिं सञ्चारयति। प्रेम्णा प्रकृतिः जीवति, श्वसिति वर्धते च। जीवनस्य मूलभूतं लक्ष्यम् एव

वर्तते नारीप्रेम। न केवला नारी प्रत्युत नरनार्यौ उभौ अपि तत्र अपेक्षितौ। वैदिककविः उषायाः रूपवर्णनेन मानवजीवनस्य प्रेमरूपं प्रधानं तत्त्वमेव वर्णयति। स इच्छति यत् जीवनं प्रेम्णा पवित्रं भवेत्। तस्य मते न तत् प्रेम यत् अनाचारदोषेण दूषितं स्वार्थविशेषसाधकं वा विद्यते। तस्मात् स पवित्रप्रेमपूर्णे जीवने महतीम् एव श्रद्धां प्रकाशयति।

पाठगतप्रश्नाः-५

२२. जीवनस्य प्रधानं लक्ष्यं किम्।

२३. किं प्रकृत्यां प्राणप्रदां शक्तिं सञ्चारयति।

२४. अश्वाः कस्य बलेन उषादेवीं वहन्तु।

२५. अलङ्कृतवर्णने केषां मानवीकरणं भवति।

२६. कविः कुत्र श्रद्धां प्रकटितवान्।

१.६) अथ वेदप्रामाण्यम्

लक्षणं प्रमाणं च विहाय कस्य अपि वस्तुनः सिद्धिः न भवति। तथाहि उच्यते- 'लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः' इति। वेदस्य लक्षणविषये इतः पूर्वं वयम् आलोचनां कृतवन्तः। अस्मिन् परिच्छेदे अस्माकम् आलोच्यविषयः वेदप्रामाण्यम् इति। तत्र आदौ अयं प्रश्नः समुदेति यत् कीदृशं वाक्यं प्रमाणम् इति। तत्र उत्तरं हि यस्य वाक्यस्य अर्थविषये सन्देहस्य अवकाशः नास्ति, यस्य वाक्यस्य अर्थः पूर्वम् अज्ञातः अनधिगतो वा अस्ति, यस्य वाक्यस्य अर्थविषये कापि बाधा नास्ति अर्थात् यस्य वाक्यस्य अर्थः केनापि अनुभवेन खण्डितो न भवति तादृशं वाक्यम् एव प्रमाणम्। तस्मादेव उक्तम् - 'असन्दिग्ध-अनधिगत-अबाधितार्थबोधकं वाक्यं प्रमाणम्' इति।

यदा वेदवाक्येषु सन्देहः, ज्ञातस्य अर्थस्य ज्ञापनम्, बाधा इत्यादयः दोषाः न तिष्ठन्ति तदा वेदवाक्यं प्रमाणरूपेण गण्यते। प्राचीनकालाद् आरभ्य चार्वाकप्रभृतयः वेदविरोधिनः सम्प्रदायाः वेदस्य प्रामाण्यं खण्डयितुं विविधाः युक्तीः समुपस्थापयन्ति। वेदस्य प्रामाण्यं नित्यत्वम् अपौरुषेयत्वम् इत्यादीनि गूढतत्त्वानि महर्षिः जैमिनिः तस्य पूर्वमीमांसाग्रन्थे उपस्थापितवान्। स चार्वाकादीनां मतं पूर्वपक्षमतरूपेण संस्थाप्य तेषां मतानां खण्डनं कृतवान्। महर्षिः जैमिनिः वेदविरोधिनां वाक्यानां खण्डनाय याः युक्तीः समुपस्थापितवान् तासां विवरणम् अपि च कथं स ताः वेदविरोधिनीः युक्तीः खण्डितवान् इत्यस्मिन् विषये अस्मिन् पाठे आलोच्यते।

केचन प्रत्यक्षानुमानशब्दागमप्रमाणैः वेदस्य अस्तित्वं प्रतिपादयन्ति। आप्तपुरुषाणाम् उपदेशः हि शब्दप्रमाणम् - 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति। इदं शब्दप्रमाणं वेदस्य अस्तित्वं प्रतिपादयितुं न समर्थः। यतो हि इदं प्रमाणं यथा वेदे प्रयुक्तं दृश्यते तथैव वेदबहिर्भूते स्मृतिशास्त्रे अपि। अतः इदं शब्दप्रमाणं वेदस्य स्वकीयं नास्ति। अत्र दोषः वर्तते। मुण्डकोपनिषदि ऋग्वेद-यजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदानां च उल्लेखः अस्ति। छान्दोग्योपनिषदि नारदः यदा अधीतशास्त्रविषये सनत्कुमारं प्रति उक्तवान् तदा चतुर्णां वेदानाम् उल्लेखम् अपि कृतवान्। यदि उच्यते वेदस्य मध्ये एव वेदचतुष्टयस्य नामोल्लेखः अस्ति इत्यतः एताः उक्तयः वेदस्य अस्तित्वे प्रमाणभूताः तर्हि आत्माश्रयत्वरूपस्य दोषस्य आविर्भावः भवति। स्मृतिग्रन्थेषु वेदस्य उल्लेखः अस्ति अतः स्मृतिग्रन्थाः वेदस्य अस्तित्वं प्रमाणयन्ति इति यदि उच्यते तर्हि तत्रापि दोषः अस्ति। यतो हि स्मृतिग्रन्थानां प्रामाण्यं वेदस्य प्रामाण्यम् आश्रयति। मीमांसकाः कथयन्ति यत् स्मृतिसम्बन्धिशास्त्रेषु लौकिकग्रन्थेषु च आत्माश्रयत्वदोषः दोषरूपेण गण्यते। परन्तु स्वयंसिद्धस्य स्वतःप्रमाणस्य अपौरुषेयस्य वेदस्य विषये आत्माश्रयत्वदोषः दोषरूपेण न गण्यते। वेदस्य अलौकिकशक्तिशालित्वात् वेदवाक्यानि एव वेदस्य अस्तित्वं प्रमाणयन्ति। अतः वेदान्तर्भूते उपनिषद्वाक्ये ऋक्संहितान्तर्गते पुरुषसूक्ते च ऋक्-साम- यजुर्वेदानाम् उल्लेखः वेदस्य अस्तित्वविषये प्रमाणम्। पूर्वपक्षी कथयति यत् वेदः अस्ति इति यद्यपि प्रमाणसिद्धं तथापि वेदवाक्यानां प्रामाण्यं न स्वीकार्यम्। यतो हि वेदवाक्यं सन्देह- ज्ञातार्थज्ञापकता-व्याघातप्रभृतिभ्यः दोषेभ्यः न मुक्तम्। कतिपयानां वेदवाक्यानां कोऽपि अर्थः एव नास्ति यथा-

'अम्यक् स्यात इन्द्र ऋष्टिः'(ऋग्वेदः१-१६९-३)'

'सृण्येव जर्भरी तुर्फरी तु पर्फरी फर्फरीका'(ऋग्वेदः १०-१०६-६)'

'आपास्तमन्युस्तृपल प्रभर्मा'(ऋग्वेदः१०-८९-५)' इत्यादि।

एते मन्त्राः उन्मादव्यक्तीनां प्रलापः इव अर्थहीनाः वर्तन्ते। अत्र अस्माकं वक्तव्यमिदं यत् निरुक्त-व्याकरणप्रभृतीनां वेदाङ्गानां अध्ययनेन एतेषां मन्त्राणाम् अर्थः बोधगम्यः भवति। यास्काचार्यः निरुक्ते एतेषां मन्त्राणां व्याख्यां कृतवान्। अतः ये निरुक्तप्रभृतीनां ग्रन्थानाम् अध्ययनं न कृतवन्तः ते एतेषां मन्त्राणाम् अर्थं ज्ञातुं न शक्नुवन्ति। अतः ये मन्त्रार्थं न जानन्ति तेषाम् एव अयं दोषः न तु वेदस्य। यथा अन्धः गमनसमये यदि स्तम्भे आघातं प्राप्नोति तर्हि सः दोषः तस्य अन्धस्य दृष्टिहीनतायाः न तु स्तम्भस्य - '**नायं स्थानोरपराधो यदेनम् अन्धो न पश्यति**'। इति। एवं सिद्धान्तपक्षिणः तेषां मतं समुपस्थापयन्ति।

कतिपयानां वेदमन्त्राणाम् अर्थः सन्दिग्धः अस्ति अर्थात् तेषां प्रकृतः अर्थः कः इत्यस्मिन् विषये मनसि सन्देहः भवति। यथा - 'अधस्विदासीदुपरिस्विदीसीत्' **(ऋग्वेदः१०-१२९-५)** अर्थात् सः अधः अपि आसीत् उपरि अपि आसीत् इति। एतेषु मन्त्रेषु सन्देहस्य सत्त्वात् वेदवाक्यं न प्रमाणम् इति पूर्वपक्षिणः कथयन्ति। अस्याः आपत्तेः उत्तररूपेण वक्तुं शक्यते यद् उक्तमन्त्रे सन्देहस्य अवकाशः नास्ति इति। अयं मन्त्रः ऋग्वेदस्य सृष्टिसूक्तात्(१०-१२९) उद्धृतः। जगतः मूलकारणस्य परब्रह्मणः अपूर्वसृजनशक्तेः तथा अलौकिकमहिम्नः वर्णनम् अस्मिन् सूक्ते अस्ति। क्षुद्रशक्तिमतः ससीमस्य मानवस्य युगपत् ऊर्ध्वम् अधः च अवस्थानं न सम्भवम्। परन्तु यस्य सत्ता समग्रे विश्वे ओतप्रोतरूपेण व्याप्ता

अनुस्यूता च तत् परं ब्रह्म युगपत् ऊर्ध्वम् अधः च सर्वत्र अवस्थातुं शक्नोति। अतः सन्दिग्धार्थस्य दोषस्य अवकाशः नास्ति इति सिद्धान्तिमतम्।

कतिपयेषु मन्त्रेषु अचेतनपदार्थानां सम्बोधनं चेतनवद् दृश्यते। यथा-क्षुरं लक्षीकृत्य एकस्मिन् मन्त्रे उच्यते - **'स्वधिते नैनं हिंसीः' इति। (तैत्तिरीयसंहिता १-२-१-१)**। अर्थात् हे क्षुर! त्वम् अस्य हिंसां मा कुरु। **'शृणोत ग्रावाणः'(तै.सं१-३-१३-१)**। हे प्रस्तरगणाः! यूयं श्रवणं कुर्वन्तु इत्यादि। अचेतनस्य पदार्थस्य इत्थं चेतनवत् सम्बोधनं कोऽपि न करोति। इदम् अनुभवविरुद्धं युक्तिविरुद्धं च। अतः एतेषां वेदमन्त्राणाम् अर्थः अनुभवेन बाधितः। अत्र बाधितार्थदोषः आगच्छति इति पूर्वपक्षिणां मतम्। एतस्य उत्तररूपेण इदं वक्तव्यं यत् एतेषु मन्त्रेषु अचेतनपदार्थस्य सम्बोधनं नास्ति। अपि तु, अचेतनपदार्थानाम् अभिमानिनीनां देवतानां सम्बोधनम् अस्ति। प्रत्येकं पदार्थे चैतन्यम् अनुस्यूतम्, तत् च चैतन्यं आपातदृष्टानां जडपदार्थानाम् अभिमानिनी देवता। अस्य तत्त्वस्य आलोचनं भगवान् वेदव्यासः स्वरचितस्य ब्रह्मसूत्रस्य 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्'(ब्रह्मसूत्र२-१-५) - इत्यस्मिन् सूत्रे कृतवान्। मन्त्रेषु यस्मिन् स्थले अचेतनस्य चेतनवत् सम्बोधनं व्यवहारो वा श्रूयते तस्मिन् स्थले तदभिमानिनीनां देवतानां चैतन्यसत्तायाः आमन्त्रणं बोद्धव्यम्। अत एव तस्मिन् स्थले बाधितार्थदोषस्य अवकाशो नास्ति। जगति कोऽपि पदार्थः सम्पूर्णतया जडो भवितुं नार्हति, यतो हि चैतन्यसत्ता सर्वत्र परिव्याप्ता। नाम रूपं च सृष्ट्वा परमपुरुषः परमात्मा तन्मध्ये प्रविशति - 'तत् सृष्ट्वा तदेव अनुप्राविशत्'। तस्य रूपम् एव विश्वस्य सर्वेषां रूपम् इति। आपातदृष्टौ यत् जडं तादृशस्य पदार्थस्य यदि कोऽपि सम्बोधनं करोति, तदा इदं ज्ञातव्यं भवति यत् तस्मिन् पदार्थे वर्तमानायाः चित्सत्तायाः सम्बोधनं भवति। अतः कस्य अपि व्याघातस्य आशङ्का नास्ति इति सिद्धान्तिनां मतम्।

पूर्वपक्षी सिद्धान्तिनाम् उत्तरे असन्तुष्टः सन् पुनः आपत्तिम् उत्थापयति। कतिपयेषु वेदमन्त्रेषु परस्परविरोधः संलक्ष्यते। उदाहरणभूतः एको मन्त्रो हि- 'एक एव रुद्रो न द्वितीयः अवतस्थे'(तैत्तिरीयसंहिता१-८-१-१), अर्थात् रुद्रः एक एव, द्वितीयः रुद्रः नास्ति। किन्तु, अपरस्मिन् मन्त्रे उच्यते- 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्'(तैत्तिरीयसंहिता४-५-११-५), अर्थात् पृथिव्यां सहस्रं रुद्राः सन्ति। इदं मन्त्रद्वयं परस्परविरुद्धम् अतः विपरीतार्थदोषः अपरिहार्यः। कोऽपि स्वयं कथयति यत् अहं सम्पूर्णं जीवनं व्याप्य मौनी अस्मि। तत्र यता तस्य मौनी अस्मि इति वचनम् एव मौनव्रतविरुद्धं भवति तथैव दोषः प्रकृतस्थले समापतति। एतस्य समाधानरूपेण वक्तुं शक्यते यत् मनुष्यः एकस्मिन्नेव काले एकः बहुः इति उभयरूपेण भवितुं न शक्नोति। परन्तु अलौकिकशक्तिशाली रुद्रः स्वस्य विभूतिबलेन सहस्ररूपाणि धारयितुं समर्थः। अतः वेदवाक्यम् उक्तदोषात् विनिर्मुक्तम् एव अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-६

२७. वस्तुनः सिद्धये किं किम् आवश्यकं भवति।

२८. कीदृशं वाक्यं प्रमाणम्।

२९. वेदस्य प्रामाण्यम् नित्यत्वम् अपौरुषेयत्वम् इत्यादिकं गूढतत्त्वं कः कुत्र स्थापितवान्।

३०. कैः वेदस्य अस्तित्वं प्रतिपाद्यते।

३१. किं शब्दप्रमाणम्।

३२. चतुर्णां वेदानाम् उल्लेखः कुत्र अस्ति।

३३. वेदस्य विषये कः दोषः दोषरूपेण न गण्यते।

३४. नामरूपे सृष्ट्वा परमपुरुषः परमात्मा तन्मध्ये प्रविशति इत्यस्मिन् विषये श्रुतिः का।

१.७) षड्दर्शनेषु वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादनम्

न्यायसाङ्ख्यमीमांसादिदर्शनानाम् आचार्याः शब्दं प्रमाणतया स्वीकृतवन्तः। ते शब्दप्रमाणेन एव वेदस्य अस्तित्वं स्वीकृतवन्तः। लौकिकवैदिकभेदेन शब्दः द्विविधः। लौकिकवाक्यानि अन्येन प्रमाणेन सिद्धानि भवन्ति। परन्तु वैदिकवाक्यानि शब्दप्रमाणेन एव सिध्यन्ति। तत्र अन्यं प्रमाणम् न अपेक्ष्यते। साङ्ख्यदर्शने शब्दप्रमाणं श्रुतिः एव। साङ्ख्यदर्शने लौकिकवाक्यानां शब्दप्रमाणे अन्तर्भावः न स्वीक्रियते। यतो हि तेषां नये लौकिकवाक्यानि प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा गृह्यन्ते। अत एव लौकिकानि वाक्यानि स्वतः न प्रमीयन्ते। प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् एव तेषां प्रमितिः सम्भवति। तथाहि साङ्ख्यसूत्रे उक्तम्- निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतप्रामाण्यम् (५.५१)। एवञ्च साङ्ख्यनये वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं सिद्धम् एव।

वैशेषिकदर्शने कणादर्षिः वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृतवान्। तेन उक्तं यत् वेदः ईश्वरस्य वचनम्। अतः तद् अभ्रान्तं प्रामाणिकं च इति सिध्यति। उच्यते च- "**तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्। अत्र आम्नायशब्दस्य अर्थः वेदः।**" इति।

पाठगतप्रश्नाः-७

३५. साङ्ख्यानां मते शब्दप्रमाणं किम्।

३६. साङ्ख्यमते लौकिकवाक्यानाम् अन्तर्भावः कुत्र न स्वीक्रियते।

३७. वैशेषिकदर्शनाचार्यः कः।

३८. आम्नायशब्दस्य अर्थः कः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे वेदस्य विविधेषु स्थलेषु प्रयुक्तानां रसालङ्कारादीनां विशदं वर्णनं कृतम्। उपमाद्यलंकाराणाम् अवतारणं तावद् एव प्राचीनम् अस्ति यावद् जगति कविता प्राचीना। ऋग्वेदः एव प्राचीनतमः वेदः। ऋग्वेदमन्त्रेषु उपमाद्यलंकाराणां प्रयोगः दृश्यते। काव्ये रस एव प्रधानः। रसः आत्मा काव्यस्य इति आलंकारिकैः प्रतिपादितम्। तम् एव रसं प्रतिपादयितुं सर्वे कवयः यतन्ते। वैदिककवयः अपि रसप्रतिपादने परमपटवः आसन्। वैदिककवीनां काव्येषु रसस्य यथा उत्कर्षता अस्ति तथा उत्कर्षता लौकिककवीनां काव्येषु न दृश्यते। अतः रसप्रतिपादने वैदिकवाङ्मयः विलक्षणः। रसेषु प्रधानः शृङ्गारः अपि वेदे वर्णितः। शृङ्गाररसप्रतिपादने उषस्सूक्तम् अन्यतमम्। उषाविषयकमन्त्राणाम् अनुशीलनेन वयं वैदिकानाम् ऋषीणां प्रकृतिं प्रति उदात्तभावनां ज्ञातुं शक्नुमः। एवम् अस्मिन् पाठे सामान्येन रसस्य अवतारणाविषये अलंकारप्रतिपादनविषये प्रकृतिवर्णनविषये च आलोचनं कृतम्। अन्तिमे च वेदप्रामाण्यविषये विस्तारेण आलोचना विहिता। तत्र प्रत्येकं दर्शनेषु स्वमतानुसारं वेदस्य प्रामाण्यं कथम् अङ्गीकृतं तत् आलोचितं वर्तते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वैदिकवाङ्मयविषये संक्षेपेण लिखत।

२. रसविधानविषये टिप्पणी लेख्या।

३. वैदिकवाङ्मये प्रयुक्तानां केषाञ्चित् उपमालङ्काराणां वर्णनं कुरुत।

४. उषादेव्याः सौन्दर्यकल्पनाविषये लिखत।

५. प्रकृतिवर्णनस्य कति प्रकाराः। प्रत्येकं प्रकारम् आश्रित्य टिप्पणीं विरचयत।

६. वेदप्रामाण्यविषये विस्तृतं वर्णनं कुरुत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. काव्यसंसारे कविता यावती प्राचीना वर्तते उपमालङ्कारः अपि तावान् एव प्राचीनः वर्तते।

२. अलङ्काराः

३. अनुप्रासालङ्कारः उपमालङ्कारः उत्प्रेक्षालङ्कारः दृष्टान्तालङ्कारः अर्थान्तरन्यासः

४. वैदिक-ऋषिभ्यः

५. व्यञ्जनया प्रतिपाद्यमानान् वैदिकार्थान् ज्ञातुं न प्रभवति।

उत्तराणि-२

६. वसिष्ठेन।

७. गृत्समद-ऋषिः।

८. इन्द्रम्।

९. इन्द्रः।

१०. रसम्।

११. शृङ्गाररसः।

१२. संयोगः विप्रलम्भः च।

१३. विप्रलम्भः।

१४. यम-यमीसूक्ते (१०/१०)।

उत्तराणि-३

१५. रूपकालंकारः

१६. रूपकमयी

१७. ऋग्वेदे

१८. ऋतचक्रस्य वर्णने

उत्तराणि-४

१९. उषाकालस्य वर्णने प्रकृतिः तथा विराजते यथा मणिमालायां स्वर्णसूत्रं विराजते

२०. उषा स्वप्रकाशं तथा प्रसारयति यथा गोपाः गोचारणभूमौ स्वकीयाः गाः प्रसारयन्ति अथवा यथा काऽपि नदी स्वजलानि प्रसारयति

२१. स्मितानना तरुणीव स्ववक्षःप्रदेशम् अनावृतं करोषि।

उत्तराणि-५

२२. नारीप्रेम

२३. प्रेम

२४. पृथोः

२५. प्रकृत्याः तथा तस्याः व्यापाराणाम्

२६. पवित्रप्रेमपूर्णे जीवने

उत्तराणि-६

२७. लक्षणं प्रमाणं च।

२८. 'असन्दिग्ध-अनधिगत-अबाधितार्थबोधकं वाक्यं प्रमाणम्' इति।

२९. महर्षिः जैमिनिः तस्य पूर्वमीमांसाग्रन्थे।

३०. प्रत्यक्षानुमानशब्दागमप्रमाणैः।

३१. आप्तपुरुषाणाम् उपदेशः हि शब्दप्रमाणम्।

३२. मुण्डकोपनिषदि।

३३. आत्माश्रयत्वदोषः।

३४. 'तत्सृष्ट्वा तदेव अनुप्राविशत्' इति।

उत्तराणि - ७

३५. श्रुतिः एव

३६. शब्दप्रमाणे

३७. कणादः

३८. वेदः

।।इति प्रथमः पाठः।।